

Pécsi Tudományegyetem
„Oktatás és Társadalom”
Neveléstudományi Doktori Iskola

Molnár-Kovács Zsófia

**A DUALIZMUS KORI MAGYAR KÖZÉPISKOLAI
TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK EURÓPA-KÉPE
KORTÖRTÉNETI, ISKOLATÖRTÉNETI,
TANKÖNYVTÖRTÉNETI KONTEXTUSBAN**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető
Prof. dr. F. Dárdai Ágnes
PhD, Habil
egyetemi tanár

Pécs
2015

A kutatási téma megjelölése

Az „*Európa-kép*” szimbolikus, kettős értelmezéssel bíró fogalom. Tágabb értelemben történeti, földrajzi, gazdasági, politikai, kulturális entitás, konstrukció, szűkebb értelemben pedig jelenti/jelentheti a képeken, térképeken megjelenített Európát, az Európáról kialakult nézeteket, melyet jelen értekezésben a tankönyvkutatás keretein belül, a történelemtankönyvek vonatkozásában közelítünk meg.

A kutatás kísérletet tesz a történelemtankönyvek lapjain keresztül tükröződő „*Európa-kép*” feltárására a vizsgált korszakban (1867-1918), ugyanakkor a tankönyvek egyéb dimenziói is előtérbe kerülnek, így a széleskörűen tárgyalt kortörténeti-iskolatörténeti-tankönyvtörténeti kontextus megteremti az alapot, s megadja az átfogó keretet az „*Európa-kép*”-vizsgálat lefolytatásához. A vizsgálat reprezentatív elemzés megvalósítására törekszik, ennek jegyében pedig fókuszába emeli azon VII. osztály (tehát kizárólag a középiskola felsőbb évfolyama) számára készített dualizmus kori magyar középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) egyetemes történelemtankönyveket –, illetve azok minden kiadását –, melyek az újkor történelmének 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakát tárgyalják.

A témaválasztás indoklása

A dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „*Európa-kép*”-ének vizsgálata több szempontból is indokolt. Az „*Európa-kép*” átfogó, a 19. század második harmadáig, a magyar közoktatásügy korszerűsítésének megkezdéséig, a magyar polgári iskolaügy alapjainak megteremtéséig visszatekintő feldolgozása a történelemtankönyvek vonatkozásában még nem történt meg. A hazai szakirodalomban az 1990-es évek elejétől jelentek meg az európaiságot, a tankönyvi „*Európa-kép*”-et vizsgáló, illetve azt fókuszba állító szaktanulmányok, melyek – Szabolcs Ottó 1980-as években végzett vizsgálódásaitól eltekintve (lásd EURÓPA-KUTATÁS, 2006) – mindenekelőtt a rendszerváltás utáni tankönyvek elemzését helyezték előtérbe (lásd például DÁRDAI, 2002; DOMOKOS, 2002; M. CSÁSZÁR, 2004).

Az 1990-es évek elejétől a nemzetközi fórumokon is gyakran szentelnek figyelmet az európaiság témakörének, illetve az ezzel kapcsolatos tankönyvkutatóknak (lásd DÁRDAI, 2002: 73). A disszertációban felvillantott nemzetközi „*Európa-kép*”-vizsgálatok egyértelművé teszik a magyar kutatói törekvések relevanciáját, a hazai eredmények illeszkedését a nemzetközi trendekbe.

A dualizmus kori magyar történelemtankönyvek kapcsán napjainkig köz-
zétett hazai publikációk és tankönyvkutatások száma minimálisnak mondható. A
megjelölt témával (is) foglalkozó hazai szakirodalom sok esetben csupán érintő-
legesen tér ki a korszak történelemtankönyveire. A dualizmus kori magyar tör-
ténelemtankönyvek vonatkozásában az „Európa-kép”-vizsgálat tehát egy hiány-
pótló kutatási perspektívának enged teret.

Az elmúlt mintegy félszáz évben a tankönyvi illusztrációt, és azok tanu-
lásban betöltött szerepét érintő hazai cikkek, empirikus kutatások, tudományos
eredmények száma kevésnek mondható (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2008: 322). A dua-
lizmus kori tankönyvek illusztrációinak kérdéskörét csupán néhány hazai szak-
irodalom érinti, melyek közé mindenekelőtt Mészáros István és Bartos Károly
egy-egy munkája (*A tankönyvkiadás története Magyarországon*, valamint a *Tör-
ténelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában*) sorolható (lásd MÉ-
SZÁROS, 1989; BARTOS, 2000). A dualizmus kori tankönyvek didaktikai appará-
tusának/tankönyvi illusztrációinak vizsgálata tehát kevésbé tekinthető kedvelt
kutatási témának.

Ma az európaiság identitásunk meghatározó eleme, fontos tehát tudnunk,
hogyan ennek a koncepcionális alapjai, (oktatás)történeti gyökerei hova nyúlnak
vissza a dualizmus korában és a dualizmus kori tankönyvek tartalmazzak-e erre
vonatkozó utalásokat.

A témaválasztás aktualitását nyújtja továbbá, hogy Magyarország mintegy
10 éve, 2004-ben lett az Európai Unió tagállama¹, s ennek apropóján, a 2014.
évben a *Rubicon* történelmi folyóirat egy tematikus különszámot jelentetett meg
Európa címmel (lásd RUBICON, 2014). A publikált tanulmányok az Európa kon-
cepciót számos aspektusból közelítik meg, ugyanakkor a *történelemtankönyvek*
és az *európaiság* fogalmak koherenciájának egyik írásmű sem szentel figyelmet.
A folyóiratszám bevezető írása Kosáry Domokos munkája, aki *Európa történeti
modellje* című művét több olyan kulcsszó köré építi, amelyek a dualizmus kori
magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek elemzéséhez (is) mar-
káns kiindulópontot jelenthetnek. E kulcsszavak közé sorolható a *sokféleség*, a
belső strukturális fejlődés, az *expanzió*, a *politikai megosztottság* és az *európai
integráció*. (lásd KOSÁRY, 2014)

¹ Lásd 2004. évi XXX. törvény [...] a Cseh Köztársaságnak, az Észt Köztársaságnak, a Cipru-
si Köztársaságnak, a Lett Köztársaságnak, a Litván Köztársaságnak, a Magyar Köztársaság-
nak, a Máltai Köztársaságnak, a Lengyel Köztársaságnak, a Szlovén Köztársaságnak és a
Szlovák Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásáról szóló szerződés kihirde-
téséről

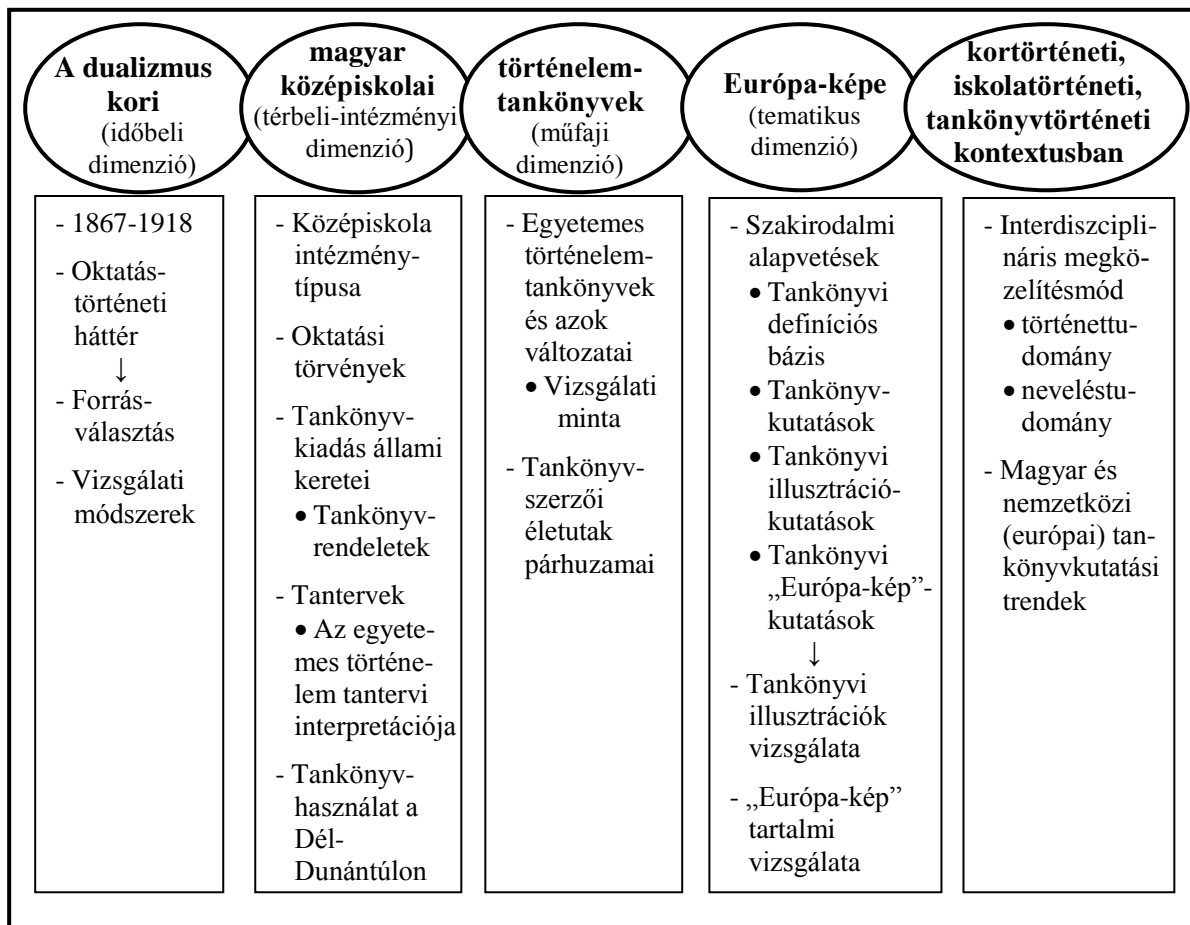
<http://www.complex.hu/kzldat/t0400030.htm/t0400030.htm> [2014.08.12.]

A kutatás értelmezési kerete

A vizsgálat megkezdésének egyik alapvető lépése a fő kutatói dimenziók rögzítése, a kutatási irányvonalak pontos körvonalazása, mely jelen esetben 5 dimenzió alapos átgondolását és a kapcsolódási pontjaik tisztázását jelentette.

1. ábra – A kutatás értelmezési kerete

(A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képe kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextusban)

A kutatás céljai

- A hazai pedagógiai lexikonok teljeskörű vizsgálatán keresztül a tankönyvi szócikkek elemző bemutatására, a pedagógiai lexikonok „tankönyv-kép”-ének megragadására, a tankönyv-definíció változásainak kiemelésére törekszünk.
- Feltérképezzük és rendszerezzük az „Európa-kép” és „tankönyvkutatás” fogalmak kapcsolódási pontjait, vizsgálati lehetőségeit és eredményeit a témáról megjelent szakirodalom tükrében.
- Áttekintjük a hazai tankönyvi illusztráció-kutatások és a különféle teoretikus megközelítések konkluzív írásait (monográfiák, tanulmányok stb.), azok tanulságait avégett, hogy a kutatási előzményekre építve a tankönyv-illusztráció vizsgálata tovább strukturálható, fejleszthető legyen.
- Kísérletet teszünk a középiskolára, mint intézménytípusra vonatkozó markáns, dualizmus kori jegyek megragadására, az intézményt övező strukturális elképzelések, illetve sajátosságok felvázolására.
- Körvonalazni kívánjuk a dualizmus korát meghatározó kultuszminiszteri tankönyvi koncepciók kronologikus rendet követő, ugyanakkor tematikus egységek mentén feltáruló tendenciáit, melyek kiindulópontot jelenthetnek a korszak középiskolai tankönyveinek elmélyültebb elemzéséhez.
- Megvizsgáljuk, hogy a hazai tankönyvszerzői gárda egy sajátos tábora – a középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzők – munkássága közt milyen párhuzamok és lényegi különbségek érhetők tetten. Egy összehasonlító vizsgálat keretei közt kísérletet teszünk tehát a szerzői életutak strukturált és tematizált áttekintésére.
- Átfogó képet nyújtunk a dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvekről, azok kiadásairól.
- Elemzés alá vonjuk a dualizmus kori középiskolai tanterveket, melynek során a történelem tantárgyat, azon belül pedig kiemelten az egyetemes történelem tanítására vonatkozó előírásokat helyezzük a vizsgálat középpontjába.

- A tankönyvi illusztrációk vizsgálata során kísérletet teszünk azok – ábrázolás jellege szerinti – tipizálására (az illusztrációk fajtáinak rögzítésére), a mennyiségi és minőségi paraméterek meghatározására.
- Fő- és alkategóriák, valamint hívószavak megalkotása és rendszerezése révén tartalomelemzés alá vetjük a vizsgálati minta 1815 utáni fejezeteit, alfejezeteit, hogy rávilágítsunk a dualizmus kori középiskolai történelem-tankönyvek „Európa-kép”-ét meghatározó állandó és változó tendenciákra, hangsúlyokra.
- Egy rövid kitekintés erejéig górcső alá vesszük, hogy a dualizmus korában a dél-dunántúli állami középiskolák felső évfolyamaiban az újkor tanításához mely egyetemes történelem-tankönyveket használták, illetve a vizsgált intézmények tankönyvhasználata közt milyen párhuzamok azonosíthatók.

Kutatói kérdések

A központi kutatói kérdés a következő:

Hogyan ábrázolták Európát, az európaiságot a tankönyvek, tehát milyen „Európa-kép” bontakozik ki az elemzés alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelem-tankönyvekben?

Az ehhez kapcsolódó kutatói kérdések pedig a következők:

- 1. Milyen arányban jeleníti meg a tankönyvi textus és a tankönyvi illusztrációs bázis Európát, az európai történelmi szálakat a vizsgált fejezetek, alfejezetek tartalmához viszonyítva?*
- 2. Hogyan határozható meg az „európaiság”, illetve „Európa” fogalma a vizsgálat alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelem-tankönyvekben (a vizsgált fejezetekben, alfejezetekben)?*
- 3. Változtak-e, s ha igen, mennyiben változtak a vizsgált időszakban az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak?*

A kutatás módszerei

Szakirodalom-elemzés

A kutatás elemző egységének elkészítése előtt – ugyanakkor a vizsgálat szerves részeként – feldolgozzuk az értekezés témájához kapcsolódó releváns szakirodalmat. A bibliográfiai csomópontok összegyűjtése, elemzése, értelmezése, rendszerezése, szintetizálása előtérbe helyezi a már megválaszolt kutatási problémá(ka)t, rávilágít(hat) a már feltárt ismeretekre, összefüggésekre, a kipróbált – ebből kifolyólag pedig érvényes és megbízható – kutatási módszerekre, megteremti az aktuális kutatás elméleti keretét. (FALUS, 2004: 37, 62) A dualizmus kori tankönyvi „Európa-kép”-kutatás kapcsán a szakirodalom elemzésével megvizsgáljuk a „tankönyv”-i definíció fejlődési ívét valamennyi (20. században megjelent) hazai pedagógiai lexikon tükrében, emellett áttekintjük a történelem- (és részben földrajz) tankönyvek „Európa-kép”-ének, európai dimenziójának feltárására irányuló kutatási előzményeket a magyar (és kitekintésként az aktuális nemzetközi) szakirodalmi bázisra alapozva. Emellett pedig a tankönyvi illusztráció-kutatások magyar kutatási előzményeinek strukturált bemutatására és rendszerezésére is vállalkozunk.

Forráselemzés versus dokumentumelemzés

A kutatás során forrás-, illetve dokumentumelemzést is végzünk, ugyanakkor a szakirodalmi definíciók mentén haladva – e két módszert tekintve – az értekezésben alkalmazott metódus pontos meghatározása problémákba ütközik. Ennek oka leginkább Nádasi Mária szavaival indokolható: „A forráselemzés és a dokumentumelemzés közös sajátossága, hogy olyan anyagok az elemzés tárgyai, amelyek létrejöttekor a kutathatóság mint szempont nem szerepelt; eltérő sajátosságuk, hogy a forráselemzés a múlthoz kapcsolódik, a dokumentumelemzés pedig a jelenben él, s a közelmúlttal csak annyira foglalkozik, amennyire a jelen állapotok megértéséhez, megítéléséhez ez feltétlenül szükséges. A közelmúlton nem többet mint egy emberöltőt értve.” (NÁDASI, 2004: 317) „A dokumentum [...] nem kizárólag írásos anyag, hanem a pedagógiailag elemezhető források sokfélesége. Ezt a sokféleséget jobban sejtetné talán a dokumentumelemzés helyett a forráselemzés elnevezés, azonban ez a megnevezés már a történettudományok által foglalt.” (NÁDASI, 2004: 317) Az értekezésben vizsgált elsődleges források egy emberöltőnél régebben keletkezett dokumentumok, ugyanakkor a módszer egyértelmű azonosításának nehézségeire további magyarázatul szolgálhat, hogy a kutatás témája a neveléstudomány és a történettudomány határán helyezkedik el (lásd még DÁRDAI, 2002: 19-22).

Tartalomelemzés

A dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek „Európa-kép”-ét a tartalomelemzés módszerével vesszük közelebről szemügyre. Ennek oka, hogy „a tartalomelemzés egy olyan interdiszciplináris módszer, amelynek segítségével a közlemények (gyakorlatilag a legtöbbször szövegek) rejtett, tehát nyíltan, *expressis verbis* ki nem fejezett tulajdonságai is feltárhatóak.” (ANTAL, 1976: 44-45) Így a manifeszt tankönyvi európaiság mellett a látens tartalom is megismerhető (lásd BABBIE, 2008: 357-358). A II. világháborút követően előtérbe kerülő metódus alkalmazása a tankönyvek vonatkozásában sem újkeletű, s – ahogy Szabolcs Éva is rávilágít – „Pedagógiai alkalmazása kezdetben azt jelentette, hogy a tankönyvekben tetten érhető értékválasztásokat igyekeztek kimutatni a segítségével.” (SZABOLCS, 2004: 331)

Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálatának lépései a következőképpen foglalhatók össze:

1. A kutatói célok és kutatói kérdések alapján a kutatási források és a vizsgálati módszer(ek) meghatározása,
2. Tartalmi főkategóriák körvonalazása és rögzítése; a főkategóriák átfogó kvantitatív elemzése,
3. „Európa” mint tartalmi főkategória részletes vizsgálata; az „Európá”-val kapcsolatos kifejezések, gondolati ívek összegyűjtése, rendszerezése,
4. „Európá”-val kapcsolatos szókapcsolatok vizsgálata; hívószavak indukálása,
5. A hívószavak kategorizálása; tartalmi alkategóriák megalkotása,
6. A hívószavakra építve a tartalmi alkategóriák vizsgálata,
7. Összegzés – a vizsgálati eredmények rögzítése az „Európa” mint tartalmi főkategóriára vonatkozóan.

Tankönyvhasználat-vizsgálat

Az újkor tanításához használt történelemtankönyvek feltárásához – kitekintésként – egy *tankönyvhasználat-vizsgálat* segítségével elemzés alá vonjuk a dualizmus korában a Dél-Dunántúlon működő középiskolák (Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola, Kaposvári Magyar Állami Királyi Főgimnázium, Szekszárdi Állami Főgimnázium) *értésítőit*. Felmerül azonban a kérdés, hogy az értesítők elemző áttekintése, a tankönyvhasználat-vizsgálat elvégzése milyen új kutatási aspektusokkal és eredményekkel gazdagít(hat)ja a korszak középiskolai

egyetemes történelemtankönyveinek analízisét. E kérdés megválaszolásához Mészáros István szavait idézzük, aki 1988-ban a *Köznevelés* hasábjain értekezett a tankönyvválasztás történeti aspektusairól (lásd MÉSZÁROS, 1988). Megállapítása szerint „A középiskolák nyomtatott *értesítőiben* kezdettől fogva – egészen az értesítő műfajának kimúlásáig – közölni kellett a múlt tanévben az iskolában használt tankönyvek jegyzékét. (Többek között a tankönyvtörténeti kutatás szempontjából is hatalmas értékű az értesítő.)” (MÉSZÁROS, 1988: 15) Az iskolai értesítők – és egyéb levéltári források, például bírálati jelentések és tankönyveladási listák – elemzésével végzett hazai tankönyvhasználati vizsgálatok száma kevésnek mondható. E tekintetben kiemelkednek Albert Gábor (lásd ALBERT, 2012a, 2012b, 2013, 2014), Verók Attila (lásd VERÓK, 2014), Gunčaga Ján és Tóth Sándor János (lásd GUNČAGA – TÓTH, 2013), valamint Méreg Martin (lásd MÉREG, 2014) kutatásai.

A kutatás forrásai

Elsődleges források

Magyar dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek

A vizsgálat során reprezentatív elemzés megvalósítására törekedtünk, ennek érdekében pedig az alábbi kitételek mentén határoztuk meg *a tankönyvek kiválasztásának kritériumait*:

- középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) tankönyvek vizsgálata,
- egyetemes történelemtankönyvek vizsgálata,
- VII. osztály számára készített tankönyvek vizsgálata,
- minden rendelkezésre álló kiadás vizsgálata,
- segédkönyvek vizsgálatától való eltekintés.

A vizsgálat e paraméterek mentén összesen 16 darab tankönyv elemző áttekintését valósítja meg.

Dualizmus kori középiskolai tantervek és kapcsolódó utasítások

A korabeli középiskolai történelemtankönyvek mellett a *dualizmus kori középiskolai tantervek* is a kutatás elsődleges forrásai közé tartoznak. A Magyarországon 1868-1918 között érvényben lévő tantervekről a – Horánszky Nándor gyűjtésének eredményeként 1974-ben megjelent – *Közoktatási tantervek 1868-1971*

című munka nyújt teljes körű tájékoztatást, mely „az általános képzés tanterveit öleli fel az adott iskolatípusok egyes válfajaival együtt.” (HORÁNSZKY, 1974: 4; a középiskolai tanterveket lásd HORÁNSZKY, 1974: 82-93)

Dualizmus kori oktatási törvények, tankönyvrendeletek és az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei

Az elsődleges források közé sorolhatók még a *dualizmus kori oktatási törvények* (illetve azok tankönyvválasztást, tankönyvhasználatot érintő passzusai), továbbá a *tankönyvrendeletek és az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei* (illetve azoknak a tankönyvjóváhagyásra vonatkozó feljegyzései) is.

Iskolai értesítők

Egy rövid kitekintés gyanánt előtérbe kerülnek egyrészt a *dualizmus kori déldunántúli állami középiskolák értesítői*. Ezek közé tartoznak:

- Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítői (1875/76 - 1940/41. tanévig)
- Kaposvári Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítői (1884/85 - 1931/32. tanévig)
- Szekszárdi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítői (1896/97 - 1929/30. tanévig)

Másrészről pedig a *tankönyvszerzők életút-vizsgálata* kapcsán az iskolai értesítőkből rögzített tények és adatok hozzájárulnak a tankönyvszerzők tanári munkásságának részletekbe menő megismeréséhez.

Másodlagos források

A másodlagos kutatási források köre sokrétű jegyzék összeállítására nyújt lehetőséget, mely nem csupán a (történelem)tankönyv-kutatás dualizmus kori vetületeit veszi számba. A kutatás lefolytatását tudatos forrás-strukturálási és tematizálási törekvés kísérte, ennek eredményeként pedig több esetben alkalom adódott egy-egy részterület (a tankönyvi „Európa-kép”, a magyar tankönyvi illusztráció-kutatások stb.) teljesszűrésű összegyűjtött kutatási előzményeinek, rendelkezésre álló szakirodalmi forrásainak elemző áttekintésére, szisztematikus feldolgozására. A szakirodalmi forrásokat tekintve mind a kiadás éve alapján, mind tematikusan, mind pedig a források jellege szerint a kutatás megvalósításához gazdag merítési bázis állt rendelkezésre.

A kutatás eredményei

A kutatás főbb eredményeit a kutatói célkitűzések és a kutatói kérdések mentén mutatjuk be. A *kutatói célok* az alábbiak szerint valósultak meg:

- Górcső alá vettünk valamennyi hazai pedagógiai lexikont és enciklopédiát, azon belül pedig a tankönyvi szócikkeket, ezáltal körvonalaztuk a pedagógiai lexikonok „tankönyv-kép”-ét, illetve a tankönyv-definíció változásait. Az elemzés fényt derített arra, hogy a kiadások előrehaladtával multiperspektivikusabb és komplexebb megközelítés bontakozik ki a tankönyvet övező értelmezési keret megállapításakor. A „tankönyv” fogalmi leírásával a hét pedagógiai lexikon közül csupán háromban szembesültünk, mindhárom 20. századi. A szócikkek áttekintése lehetőséget nyújtott annak tisztázására, hogy Magyarországon a második világháború után vette kezdetét a tankönyvkutatás, illetve a tankönyvelemzések fogalmkörének összegyűjtése és lejegyzése, a definíciós bázis rendszerbe szedett áttekintése és közzététele a pedagógiai lexikonokban.
- Feltártuk, valamint rendszereztük az „Európa-kép” és „tankönyvkutatás” fogalmak kapcsolódási pontjait, vizsgálati lehetőségeit és eredményeit a témáról megjelent szakirodalom alapján. A szakirodalom-elemzés főként a hazai szakirodalmi bázisra fókuszált, azonban a nemzetközi (mindenekelőtt európai) kutatások ezredfordulót követően közzétett eredményeire is rápillantottunk. A szintézis során nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai (főként történelem) tankönyvi „Európa-kép”-vizsgálatok, illetve azok publikálása a 20. század végén, az 1990-es évektől került az érdeklődés homlokterébe. A számba vett vizsgálati eredmények mindegyike felhívta a figyelmet az Európa-definíció tankönyvi hiátusára. Emellett a sokrétű kutatói törekvések láttatni engedték a téma vizsgálatának módszertani lehetőségeit, elemzési tapasztalatait, ezáltal pedig – közvetett módon – különböző opciókat kínáltak fel a témakör további kutatásához. A nemzetközi kutatói színtér gazdag bázisából merítkező „Európa-kép”-vizsgálatok tágabb perspektívába helyezték a hazai kutatások kézzelfogható eredményeit, ezáltal meghatározó szerepet játszanak/játszhatnak a jövőbeli kutatói irányvonalak tudatos(abb) kijelölésében is.
- A teljesség igényével számba vettük a hazai tankönyvi illusztrációkutatások kapcsán napvilágot látott vizsgálatokat, publikációkat, szakirodalmi előzményeket. Az áttekintés célja egy olyan szintézis el(ö)készítése

volt, mely bemutatja és összefoglalja a tankönyveket érintő hazai kutatások főbb paramétereit. Mintegy 50 év távlatából nézve a tankönyvi illusztrációk, illetve tankönyvi képek iránt folyamatos és szerteágazó, ugyanakkor kevésbé intenzív (tudományos) érdeklődés tapasztalható.

- Korabeli oktatási törvények, tantervek és szakirodalmi források alapján körüljártuk a „középiskola” dualizmus kori fogalmát, rögzítettük az intézménytípus sajátosságait, a definíció kapcsán tetten érhető formai és tartalmi változásokat. A terminus-értelmezés révén meghatároztuk az általánosan képző, érettségit adó középiskola két típusát: a nyolcosztályos gimnáziumot és a nyolcosztályos reáliskolát. Emellett röviden kitértünk a leányközépiskola-típusok struktúrájára és feladatkörére is.
- Áttekintettük a dualizmus kori tankönyvrendeleteket a tankönyvkiadás állami kereteinek tisztázása céljából. Az 1867-1918 közötti időszak kultuszminiszteri tankönyvi előírásainak behatóbb vizsgálata a hazai szakirodalomban előzmények nélküli, így e szintézis a hatályos jogszabályok tükrében tárta fel a korszak tankönyvbírálati és -engedélyezési eljárásrendszerét. A fókuszba emelt források főként az 1867-1903 közötti évtizedek elmélyültebb vizsgálatára adtak módot. A tankönyvrendeletek pedig egyöntetűen rávilágítottak arra, hogy a tankönyvbírálat gyakorlata a dualizmus egészében következetes és egységes volt, ugyanakkor a rendeletek – egy részletes szempontrendszer helyett – csupán a főbb kereteket és irányelveket tartalmazták.
- Egy összehasonlító vizsgálat keretein belül feltérképeztük a dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzők munkássága közt fellelhető párhuzamokat és lényegi különbségeket. Az összevetés több ponton is hasonlóságokat tárt fel a tankönyvszerzők életútjában. Nehézséget jelentett ugyanakkor, hogy a forrásokban fellelhető adatok, életrajzi momentumok egyes szerzőkről több, míg másokról kevesebb (esetenként minimális) mennyiségű információt közölnek. Az előtérbe került párhuzamok és a felvillantott különbségek tovább árnyal(hat)ják ismereteinket az 1867-1918 közötti időszakról, a hazai tankönyvkiadás főbb dualizmus kori vonásairól, a tankönyvírók köréről.
- Szintén a teljesség igényével elkészítettük a dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyveknek –, illetve azok valamennyi ismert kiadásának – a leíró jegyzékét. A tankönyvek rövid, néhány főbb adatra

szorítkozó bemutatását szerzőnként, az adott tankönyvek/tankönyvsorozatok első kiadási éve mentén végeztük el. A történelemtankönyvek bemutatása révén lehetőség adódott egy átfogó, ugyanakkor a lehetőségekhez mérten mégis teljeskörű vetületét nyújtani egy sajátos tankönyvi (forrás)bázisnak, mely a továbbiakban széleskörű, reprezentatív és releváns kutatási alternatívák tárházát kínálhatja.

- Közelebbről is megvizsgáltuk a dualizmus kori középiskolai tanterveket, illetve azok történelem tantárgyat, azon belül pedig kiemelten az egyetemes történelem tanítását érintő előírásait. A tantervek vizsgálata nyilvánvalóvá tette, hogy a dualizmus első felében az egyetemes történelem erőteljesebb hangsúlyozása, míg a 19. század harmadik harmadában a nemzeti szemlélet tantervi megjelenésének erősödése tapasztalható. Mindamellett az egyetemes történelem tanítása valamennyi középiskolai tantervben, alsó és felső tagozatban egyaránt jelen van. Állandó vonásként említhetjük az egyetemes történelmi tananyag történelmi korszakok (ókor, középkor, újkor, legújabb kor) szerinti kronologikus tagolódását, míg tantervfüggő, hogy mely évfolyamon mely korszakot/korszakokat helyezik előtérbe. Megállapítottuk továbbá, hogy az elemzett középiskolai tantervek mindegyikében az egyetemes történelmi tananyagra vonatkozó előírások tartalmi szempontból egészen Amerika felfedezésének (1492) tárgyalásáig bezárólag Európa-centrikusak. Az azt követő korszakok tárgyalásában is Európa történelme a domináns, de az áttekintés már túlmutat az európai kontinens históriáján.
- Az ábrázolás jellege szerint tipizáltuk az elemzés alá vont tankönyvek didaktikai apparátusát, meghatároztuk a tankönyvi illusztrációk mennyiségi és minőségi paramétereit. Az illusztrációkat tankönyvenként és összesítve egyaránt csoportosítottuk, a tankönyvi illusztrációk sűrűségét kiszámítottuk. Emellett pedig az illusztrációk tankönyvi funkcióit, helyét és színvilágát is vizsgáltuk, az illusztráció-tipizálás nehézségeire külön is kitértünk. Az illusztrációk tipizálása az értékezés egyik novumának, eredményének tekinthető, mely többek között abból is adódik, hogy dualizmus kori (történelem)tankönyvek didaktikai apparátusának vizsgálata kevésbé tekinthető preferált kutatási témának. A tankönyvi illusztrációk áttekintése, rendszerezése néhány mennyiségi, minőségi és funkcióbeli tendenciára hívta fel a figyelmet. A dualizmus kori tankönyvi illusztrációk a textushoz illeszkedtek, ugyanakkor a korszak történelemtankönyveiben a hangulat-

keltő szerepük volt meghatározó (lásd BARTOS, 2000). Az illusztrációk vizualizálták a tartalmi mondanivaló egy-egy szegmensét (elsősorban emberábrázolás, valamint helyszín-/épület- és építményábrázolás formájában).

- Tartalomelemzést végeztünk abból a célból, hogy reprezentálni tudjuk a dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek „Európa-kép”-ét. Ennek érdekében tartalmi fő- és alkategóriákat, továbbá hívószavakat alkottunk, s a vizsgálati mintát képező tankönyvek 1815 utáni fejezeteiben, alfejezeteiben az „Európa-kép”-et meghatározó állandó és változó tendenciákra, hangsúlyokra fókuszáltunk. Az öt tartalmi főkategória (azon belül kiemelten „Európa”), az öt tartalmi alkategória és a 104 db hívószó (összesen 468 db tankönyvi előfordulással) egy olyan komplex rendszert hívott életre, amely a dualizmus kori történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének hiánypótló vizsgálata révén kvantitatív és kvalitatív következtetések levonására egyaránt lehetőséget biztosított.
- Rövid kitekintésre nyújtott lehetőséget három dél-dunántúli középiskola értesítőinek, azon belül pedig a tankönyvjegyzékeknek a feldolgozása. Az értesítőkben közzétett adatok segítségével feltártuk, hogy a dualizmus korában a dél-dunántúli állami középiskolák felső évfolyamaiban az újkor tanításához mely egyetemes történelemtankönyveket használták. A vizsgált intézmények tankönyvhasználata közti párhuzamok azonosítására külön hangsúlyt helyeztünk. Az iskolai értesítők tankönyvhasználati/tankönyvtörténeti kutatásokban betöltött nélkülözhetetlen szerepét e vizsgálat is megerősítette, melynek eredményei – a kevésnek mondható hazai tankönyvhasználati vizsgálatok sorába illeszkedve – további kutatási lehetőségek alapját teremtik meg.

A disszertáció főbb eredményeit – a kutatói célkitűzések megvalósításának rögzítéséhez hasonló módon – a kutatói kérdések mentén foglaljuk össze. Az eredmények részletezése előtt egy olyan produktumot is meg kell említenünk, mely szintén az eredmények sorát gazdagítja, ugyanakkor túlmutat az értekezésben vállalt célok és kutatói kérdések tudományos keretein. A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000-2010) az értekezés elkészülésével párhuzamosan, annak szakirodalmi előzményeinek feltárásával egyidőben, egy hiánypótló munkaként, a disszerens tollából 2013-ban látott napvilágot (MOLNÁR-KOVÁCS, 2013b; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013a).

A bibliográfia megszületése mellett a *PhD értekezés főbb eredményei* az alábbiak szerint vázolhatók:

A *kutatói kérdések* és az eredmények:

1. *Milyen arányban jeleníti meg a tankönyvi textus és a tankönyvi illusztrációs bázis Európát, az európai történelmi szálakat a vizsgált fejezetek, alfejezetek tartalmához viszonyítva?*

E kutatói kérdés tankönyvi vizsgálatának előkészítéseként először áttekintettük az érvényben lévő dualizmus kori középiskolai tantervek előírásait, s feltérképeztük, hogy Európa történelme hogyan jelenik meg a tantervekben. Az elemzés egyértelművé tette, hogy *a középiskolai tantervekben az egyetemes történelmi tananyagra vonatkozó előírások* tartalmi szempontból egészen Amerika felfedezésének (1492) tárgyalásáig bezárólag *Európa-centrikusak*. Az azt követő korszakok áttekintésében pedig szintén *Európa történelme a domináns*, de az ismertetés már túlmutat az európai kontinens históriáján.

Az 1815 utáni tankönyvi fejezetek, alfejezetek tartalomelemzése – a középiskolai tantervekhez hasonlóan – az *európai történelmi szálak tankönyvi túlsúlyáról* tett egyértelmű tanúbizonyságot. Mindezt pedig három ponton is sikerült alátámasztani. Egyrészt a tankönyvi fejezetek, alfejezetek oldalait megvizsgáltuk a tekintetben, hogy Európa, az Európán kívüli világ, vagy az Európán kívüli világ Európával közös történelmi említését, ábrázolását valószínűsíti-e meg nagyobb mértékben (oldalszámban, illetve arányban). *A 15 db vizsgált tankönyvi fejezetben, alfejezetben átlag 93 %-ot tett ki Európa történelme, mely az egyes kötetekre vetítve 79,5 - 100 % közötti tankönyvi reprezentációt jelentett.* Másrészt kimutattuk, hogy az öt tartalmi főkategóriát („Európa”, „Amerika”, „Ázsia”, „Afrika” és „Ausztrália”) a vizsgált 15 db tankönyv 1815 utáni fejezeteiben/alfejezeteiben összesen 727 db kifejezés reprezentálja. *A 727 db (100 %) főkategória-előforduláson belül a legnagyobb számban és arányban az „Európa” főkategória volt jelen 468 db (64,4 %) megjelenéssel.* Valamennyi vizsgált tankönyvi egység esetében jellemzőnek bizonyult az „Európa” főkategória előfordulásának dominanciája. Harmadrészt pedig figyelmet fordítottunk az „Európa” főkategória előfordulási gyakoriságának meghatározására a vizsgált tankönyvi fejezetekben, alfejezetekben egy ún. sűrűségi mutatószám segítségével. A tankönyvi sűrűségi mutatókat a sűrűség szerinti sorrend, a tankönyvek kiadási éve szerinti sorrend és a szerzői ábécérend alapján egyaránt rendszereztük. A sűrűség szerinti sorrend mentén csoportosított mutatószámok nyilvánvalóvá tették, hogy

a vizsgált tankönyvi egységekben átlagosan minden tankönyvi oldalon egyszer említik, ábrázolják Európát.

2. *Hogyan határozható meg az „európaiság”, illetve „Európa” fogalma a vizsgálat alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben (a vizsgált fejezetekben, alfejezetekben)?*

E kutatói kérdés megválaszolását az „Európa-kép”-kutatás hazai szakirodalmának áttekintése során kikristályosodott tendencia felidézésével szükséges kezdenünk. Valamennyi kutatási előzmény közös vonásaként megállapítottuk, hogy az 1990-es évek elejétől a vizsgált történelem- és földrajztankönyvekben definiálatlan az Európa-fogalom. Ebből (is) kifolyólag tisztázni kívántuk, hogy a dualizmus kori történelemtankönyveket az Európa-definíció tekintetében mi jellemzi. Egyrészt tehát kíváncsiak voltunk arra, hogy a vizsgált tankönyvi egységek nyújtanak-e valamiféle definíciót Európáról, másrészt – ha konkrét definíció nem áll rendelkezésre – a tankönyvi fejezetek, alfejezetek alapján hogyan határozható meg az „európaiság”. Emellett az „Európa-kép”-kutatás legújabb nemzetközi vizsgálati eredményeit is igyekeztünk áttekinteni, így a disszertáció adott alfejezetében az ezredfordulót követő nemzetközi szakirodalmi bázisra is kitértünk. Az „Európa”-definíció szempontjából a nemzetközi kutatások egyrészt tovább árnyal(hat)ják a képet az Európa-fogalom tankönyvi reprezentációiról, másrészt az 1990-es évek elejétől a nemzetközi fórumokon (is) gyakran szenteltek/szentelnek figyelmet az európaiság témakörének, illetve az ezzel kapcsolatos tankönyvkutatásoknak (lásd DÁRDAI, 2002: 73).

A dualizmus kori tankönyvi kötetek kapcsán elmondható, hogy azok vizsgált egységeiben *nem jelenik meg deklarált Európa-fogalom*, tehát a vizsgált fejezetek, alfejezetek *nem tesznek közzé konkrét definíciót Európáról, az európaiságról*. Mindazonáltal a tartalomelemzés révén lehetőségünk nyílt a tankönyvi egységek (azon belül elsősorban a textus, s kevésbé a didaktikai apparátus) elmélyült elemzésére, ezáltal pedig a látens „tankönyvi európaiság”, illetve Európa-fogalom meghatározására.

A tartalomelemzés révén az „Európa” főkategórián belül öt tartalmi alkategóriát alkottunk, melyek egyúttal a tankönyvekben tetten érhető Európa-aspektus főbb irányvonalait is kijelölték. *Európa tehát megjelent, mint az államok/nemzetállamok konstrukciója, mint (belső és külső) erőviszonyalakító/-fenntartó konstrukció, mint egységes egész konstrukció, mint ipa-*

ri/kereskedelmi konstrukció, és mint műveltségi/művelődési konstrukció. Az alkategóriák hangsúlyait a hívószavakra építve tovább árnyaltuk. Ez alapján elmondható, hogy a vizsgált dualizmus kori egyetemes középiskolai történelemtankönyvek Európát elsősorban mint (nemzet)államok összességét ábrázolták, illetve erőviszony-alakító és -fenntartó szerepét hangsúlyozták. Emellett pedig az egyes alkategóriák leggyakoribb, illetve legnagyobb számban előforduló hívószavaira építve kijelenthetjük, hogy egyrészt Európa mint a (nemzet)államok összessége mindenekelőtt a „(nagy)hatalmak”, az „államok”, valamint a „nemzetek/népek” összességéként értelmezhető, másrészt Európa mint erőviszony-alakító és -fenntartó konstrukció két fő pilléren: az „egység”-en és a „béké”-n nyugszik.

3. *Változtak-e, s ha igen, mennyiben változtak a vizsgált időszakban az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak?*

A dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének változó és állandó tendenciáit megragadó fejlődési ív megrajzolásához az újkor történelmét 1648-tól a „jelenkorig” tárgyaló tankönyvek 1815 utáni fejezeteit, alfejezeteit helyeztük a fókuszba. A vizsgálat történelemtankönyvi forrásainak konkrét időkeretét az 1885. évi kiadású Mangold-tankönyv (MANGOLD, 1885) és az 1914-es Szölgvény-tankönyv (SZÖLGYÉMY, 1914), továbbá az 1917. évi Takáts-féle leányközépiskolai tankönyv (TAKÁTS, 1917) képezte. Tehát egy csaknem 30 éves periódust tekintve az „Európa-kép”-re vonatkozó tankönyvi (hangsúly)változásokra összpontosítottunk. A vizsgált történelemtankönyveket tekintve – a tartalomelemzés alapján – az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak állandó tendenciái a következők:

- *Európa-centrikus tankönyvi (és tantervi) tartalom dominanciája* (részletesen lásd az első kutatói kérdés eredményeinél).
- *Európa/európaiság fogalmának definiálatlansága* (részletesen lásd a második kutatói kérdés eredményeinél).
- *Európa mint a (nemzet)államok összessége, erőviszony-alakító és -fenntartó konstrukció hangsúlyozása* (részletesen lásd a második kutatói kérdés eredményeinél).

Az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak változásait tekintve a vizsgálat során markáns tendenciák nem tárultak fel, mindazonáltal néhány tartalmi jellemvonás körvonalazható:

- A vizsgált mintegy 30 éves periódust (1885-1917) tekintve az 1891-1903 között megjelent tankönyvek vizsgált egységeiben, tehát *a századforduló körüli években az Európa-reprezentáció erősebb*, mint a megelőző és következő években. Ezt két ponton is sikerült alátámasztani. Egyrészt a teljes vizsgálati minta szintjén az ezekben az években kiadott tankönyvekben volt a leggyakoribb az „Európa” főkategória előfordulása, egyúttal a legtöbb az „Európa” főkategória tartalmi alkategóriái hívószavainak összszáma. Másrészt pedig szintén e tankönyvekben (illetve a 4-ből 3 kötetben, kivéve: MANGOLD, 1902) volt a legnagyobb az „Európa” főkategória tankönyvi sűrűségi mutatója. E megállapítás további kutatások tárgyát képezheti.
- *Az 1891-1903 közötti években Európa globalitása szintén némileg hangsúlyosabb*, mint a dualizmus későbbi tankönyveiben. Ezt alátámasztandó megállapítottuk, hogy az 1891 és 1903 közötti években az „*Európa mint egységes egész konstrukció*” tartalmi alkategória hívószavainak a száma érzékelhetően (de nem kiemelkedően) magasabb mint az azt követő dualizmus kori években.
- Azon tankönyvek esetében pedig, ahol lehetőség nyílt *ugyanazon kötet több kiadását* is megvizsgálni (lásd MANGOLD, 1885, 1891, 1902; MIKA, 1904, 1912; UJHÁZY, 1904, 1913; VASZARY, 1904, 1912), elmondható, hogy a kiadások előrehaladtával *az „Európa”-reprezentáció gyakorisága többnyire fokozódott*, mindazonáltal a kötetektől (szerzőktől) függően ennek mértéke eltérő volt.

A központi kutatói kérdés és az eredmények:

Hogyan ábrázolták Európát, az európaiságot a tankönyvek, tehát milyen „Európa-kép” bontakozik ki az elemzés alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben?

A vizsgált tankönyvekből/tankönyvi egységekből kibontakozó „Európa-kép”-et több aspektusból is megközelítettük. Ennek során figyelmet fordítottunk egyrészt a *tankönyvi arányok*, másrészt a *fogalmi keretek*, harmadrészt pedig a *hangúlyváltozások* feltárására. E kérdéscsoport mentén a tankönyvekből kibontakozó „Európa-kép” az alábbiak szerint összegezhető:

Tankönyvi arányok:

- Egyértelműen az Európa-centrikus tankönyvi (és tantervi) tartalom a jellemző.

Fogalmi keretek:

- Az Európa/európaiság fogalma definiálatlan; nem jelenik meg deklarált Európa-fogalom.
- A tartalomelemzés révén ugyanakkor a látens „tankönyvi európaiság” meghatározható. A vizsgált dualizmus kori egyetemes középiskolai történelemtankönyvek Európát elsősorban mint (nemzet)államok összességét ábrázolták, illetve erőviszony-alakító és -fenntartó szerepét hangsúlyozták. Európa mint a (nemzet)államok összessége mindenekelőtt a „(nagy)hatalmak”, az „államok”, valamint a „nemzetek/népek” összességként értelmezhető, másrészt Európa mint erőviszony-alakító és -fenntartó konstrukció két fő pilléren: az „egység”-en és a „béké”-n nyugszik.

E megállapítások egyúttal az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak állandó tendenciáinak is tekinthetők.

Hangsúlyváltozások:

- Az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak változásait tekintve a vizsgálat során markáns tendenciák nem tárultak fel, mindazonáltal néhány tartalmi jellemvonás körvonalazható.
- A századforduló körüli években az Európa-reprezentáció erősebb, mint a megelőző és következő években.
- Az 1891-1903 közötti években Európa globalitása szintén némileg hangsúlyosabb, mint a dualizmus későbbi tankönyveiben.
- Ugyanazon tankönyvi kötetek különböző kiadásaiban, a kiadások előrehaladtával az „Európa”-reprezentáció gyakorisága többnyire fokozódott, mindazonáltal a kötetektől (szerzőktől) függően ennek mértéke eltérő volt.

A kutatás továbbfejlesztésének lehetőségei

A kutatás során körvonalazódó új tudományos eredmények, illetve az elemzés(ek) révén kibontakozó kutatói irányvonalak több vonatkozásban – vertikálisan és horizontálisan egyaránt – továbbfejleszthetők. E tekintetben – többek között – az alábbi lehetőségek kínálkoznak:

- A magyar dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek VII. osztály számára készített történelemtankönyvein túlmenően (melyek az újkor történelmének 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakát tárgyalják) a kutatás elsődleges forrásainak köre kibővíthető a rendelkezésre álló korabeli középiskolai egyetemes történelemtankönyvek teljes vertikumára. A széles tankönyvi palettát tekintve pedig egy-egy meghatározott tankönyvi egységet elemezhetünk vagy akár valamennyi tankönyvet teljes terjedelmében is vizsgálhatjuk.
- A dualizmus korán túlmutatva egy, az egész 20. századot (napjainkig) felölelő komplex hazai történelemtankönyv-vizsgálat lebonyolítása szintúgy lehetséges. Ebben az esetben azonban alapos(abb) megfontolás tárgyát kell, hogy képezze a források optimális körének, valamint a releváns vizsgálati módszereknek a behatárolása.
- A németországi Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet gazdag nemzetközi történelemtankönyvi bázisa révén lehetőség nyílhat egy szinkron összehasonlító elemzés elvégzésére a korabeli hazai tankönyvek és más európai országokból, vagy akár más kontinensekről származó tankönyvi kötetek Európáról közzétett képi és textuális jegyeinek sajátosságai vonatkozásában. Az összehasonlító vizsgálat során azonban számos szempont mérlegelése szükséges. Szem előtt kell tartani többek között az egyes országok történelmének sajátos korszakolását (például Magyarország esetében indokolt lehet a dualizmus idejét, tehát az 1867-1918 közötti intervallumot egy egységként kezelni és vizsgálni, ugyanakkor Németország esetében például ezt az időszakot az 1871-1918 közötti periódus fémjelzi, mely a Német Császárság kora néven ismert). Emellett figyelembe kell venni az oktatási rendszerek, iskolafokok, intézménytípusok, tantervi előírások, valamint a tantárgyi struktúra eltérő vonásait is.

- Az európai kitekintés egy „fordított vizsgálat” lefolytatásának is teret engedhet, melynek során a magyar tankönyvek „Európa-képe” mellett az európai történelem (és/vagy földrajz) tankönyvek „magyarság-képe” is feltárul. E törekvés, illetve elképzelés sem előzmények nélküli. 1928-ban Dezső Lipót jelentette meg rövid ismertető kötetét, melyben a külföldi középiskolai földrajztankönyvekben hazánkról közzétett – általa tévesnek, logikátlanak és előítéletesnek vélt – adatokat, tényeket foglalja össze (DEZSŐ, 1928). 1990-ben Szabolcs Ottó tollából látott napvilágot a *Külföldi tankönyvek magyarságképe* című könyv (SZABOLCS, 1990). 2009-ben pedig a Hornyák Árpád és Vitári Zsolt szerkesztésében kiadott tanulmánykötet olyan hazai kutatásokat foglal magában, melyek elsősorban a közép-európai országok történelem- és földrajztankönyveinek magyarság- és Magyarország-képét tárják fel (HORNYÁK – VITÁRI, 2009; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2011).
- A történelemtankönyveken felül a földrajztankönyvek „Európa-kép”-kutatása – akár hazai vonatkozásban, akár nemzetközi kitekintéssel – szintúgy kézenfekvő. A magyar földrajztankönyvek kapcsán kiindulási alapot jelenthet *M. Császár Zsuzsa* 2004-ben publikált általános és középiskolai tankönyvvizsgálata (lásd M. CSÁSZÁR, 2004). A források tekintetében pedig segítségül hívhatók – többek között – az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet - Pedagógiai Könyvtár és Múzeum 1980-as években kiadott tankönyvi kötetkatalógusai (lásd például BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989; TÓTHPÁL, 1987). A nemzetközi vonal feltárása pedig mindenekelőtt a Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet adatbázisára és tankönyvi állományára irányítja a figyelmet.

A tézisekben hivatkozott irodalom

ALBERT B. Gábor (2012a): A Mika-Marczinkó tankönyvek. In: *Történelemtanítás*. (XLVIII.) Új folyam IV., 3-4. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/12/04_03_06_Albert.pdf [2014.02.21.]

ALBERT B. Gábor (2012b): Piaristák történelemtankönyvei, piaristák tankönyvválasztása. Gondolatok a Horthy-korszak tankönyvhasználat-történetéhez. In: *Iskolakultúra*. XXII. évfolyam, 12. szám. 46-55.

ALBERT B. Gábor (2013): Történelemtankönyvek generációkon át. (Tankönyvhasználat a Horthy-korszakban). In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka (szerk.): *Változó életformák – régi és új tanulási környezetek*. XIII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság – Líceum Kiadó, Eger. 38.

ALBERT B. Gábor (2014): Történelemtanítás, tankönyvpiac, tankönyvhasználat a klebelsbergi időszakban. In: Buda András (szerk.): *Oktatás és nevelés – gyakorlat és tudomány*. XIV. Országos Neveléstudományi Konferencia. Tartalmi összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága – Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen. 398.

http://onk2014.unideb.hu/wp-content/program_vegleges/ONK_2014_kotet.pdf [2015.07.09.]

ANTAL László (1976): *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó, Budapest.

BABBIE, Earl R. (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. 6., átdolgozott kiadás, Balassi Kiadó, Budapest.

BAKONYI Karola – SASI Margit – TÓTHPÁL Józsefné (összeáll.) (1989): *Középiszkolai tankönyvek, 1868-1948*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

BARTOS Károly (2000): Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 7. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa*, Budapest. 65-92.

DÁRDAI Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

DEZSŐ Lipót (1928): *Külföldi furcsaságok Magyarországról*. Mit tanítanak nálunk a külföldi iskolákban? Dunántuli Nyomdavállalat Rt., Szombathely.

DOMOKOS Zsuzsa (2002): Az európaiság fogalma történelem tanterveink, tankönyveink tükrében. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 12*. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa, Budapest. 5-23.

Európa-kutatás. In: Szabolcs Ottó – Katona András (összeáll.) (2006): *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv*. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 571-581. (EURÓPA-KUTATÁS, 2006)

FALUS Iván (2004): A szakirodalom tanulmányozása. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 37-67.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2008): Szempontok a tankönyvi képek ikonológiai és ikonográfiai értelmezéséhez. In: Bábosik István (szerk.): *Az iskola korszerű funkciói*. OKKER, Budapest. 322-338.

GUNČAGA Ján – TÓTH Sándor János (2013): Népszerű matematika- és nyelvkönyvek a Monarchia idejéből. In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka (szerk.): *Változó életformák – régi és új tanulási környezetek*. XIII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság – Líceum Kiadó, Eger. 37.

HORÁNSZKY Nándor (1974): *Közoktatási tantervek 1868-1971*. 1. Az általános képzés tantervei. Neveléstörténeti bibliográfiák 3. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

HORNYÁK Árpád – VITÁRI Zsolt (szerk.) (2009): *A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században*. Kutatási füzetek 14. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

KOSÁRY Domokos (2014): Európa történeti modellje. In: *Rubicon*. (Európa). XXIV. évfolyam, 1. szám. (261. szám). Különszám. 4-13.

M. CSÁSZÁR Zsuzsa (2004): Európa-kép a magyar földrajzoktatásban. In: *III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Az integrálódó Európa politikai földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 80-83.

MÉREG Martin (2014): A dualizmus kori tanítóegyesületek pedagógiai tudás-transzferben betöltött szerepe mikrotörténeti megközelítésben. In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka (sorozatszerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2013. Változó életformák, régi és új tanulási környezetek*. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – EKF Líceum Kiadó, Eger. 165-180.
<http://docplayer.hu/2554715-Uj-kutatasok-a-nevelestudomanyokban-2013-valtozo-eletformak-regi-es-uj-tanulasi-kornyezetek.html> [2015.07.09.]

MÉSZÁROS István (1988): Tankönyvválasztás a régi iskolában. In: *Köznevelés*. XLIV. évfolyam, 25. szám. 15-16.

MÉSZÁROS István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest-Dabas.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2011): „A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században” című kötetben szereplő tanulmányok annotált bibliográfiája. In: *Történelemtanítás*. (XLVI.) Új folyam II., 2. szám.
http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/06/02_02_12_Molnar-Kovacs.pdf [2011.06.07.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013a): A tankönyvkutatás 21. századi magyar szakirodalmáról. In: *Történelemtanítás*. (XLVIII.) Új folyam IV., 3-4. szám.
http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/12/04_03_18_Molnar-Kovacs.pdf [2014.03.28.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013b): *A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000-2010)*. Különös tekintettel a történelemtankönyvek vizsgálatára. A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 11. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs.

NÁDASI Mária (2004): A dokumentumelemzés. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 317-329.

RUBICON. XXIV. évfolyam, 2014. 1. szám. (261. szám). Különszám. (Európa)

SZABOLCS Éva (2004): Tartalomelemzés. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 330-339.

SZABOLCS Ottó (1990): *Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Tankönyvkiadó, Budapest.

TÓTHPÁL Józsefné (összeáll.) (1987): *Gimnáziumi tankönyvek. 1868-1944*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok. OPKM, Budapest.

VERÓK Attila (2014): Egy erdélyi szász polihisztor, Martin Schmeizel (1679-1747) oktatói és tankönyvírói munkássága. In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka (sorozatszerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2013*. Változó életformák, régi és új tanulási környezetek. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – EKF Líceum Kiadó, Eger. 311-326.

<http://docplayer.hu/2554715-Uj-kutatasok-a-nevelestudomanyokban-2013-valtozo-életformak-regi-es-uj-tanulasi-kornyezetek.html> [2015.07.09.]

Internetes forrás

2004. évi XXX. törvény [...] a Cseh Köztársaságnak, az Észt Köztársaságnak, a Ciprusi Köztársaságnak, a Lett Köztársaságnak, a Litván Köztársaságnak, a Magyar Köztársaságnak, a Máltai Köztársaságnak, a Lengyel Köztársaságnak, a Szlovén Köztársaságnak és a Szlovák Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásáról szóló szerződés kihirdetéséről

<http://www.complex.hu/kzldat/t0400030.htm/t0400030.htm> [2014.08.12.]

Tankönyvek

MANGOLD Lajos (1885): *Világtörténelem*. Középtanodai használatra. Harmadik kötet. Újkor és legújabb kor. Második, az új tanterv alapján ujonnan kidolgozott kiadás, képekkel és térképekkel, Franklin-Társulat, Budapest.

MANGOLD Lajos (1891): *Világtörténelem*. Középiskolai használatra. Harmadik kötet: Újkor és legújabb kor. Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest.

MANGOLD Lajos (1902): *Világtörténelem*. Középiskolai használatra. Harmadik kötet. Újkor 1648 óta s a legújabb kor. Ötödik, az új tanterv alapján átdolgozott kiadás, Franklin-Társulat, Budapest.

MIKA Sándor (1904): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. – Új-kor és legújabb kor. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest.

MIKA Sándor (1912): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. Új-kor és legújabb kor. Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest.

SZÖLGYÉMY János (1914): *Világtörténet*. Főtekintettel a magyar nemzet történetére 1648-1913-ig. Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajzával. III. rész. Az új tanterv értelmében átdolgozott harmadik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest.

TAKÁTS György (1917): *Történelem*. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) III. osztálya számára. A középkor és újkor történetének vázlata a magyarok honfoglalásától napjainkig. Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest.

UJHÁZY László (1904): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére. Szent-István-Társulat kiadása, Budapest.

UJHÁZY László (1913): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére. Második átdolgozott kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest.

VASZARY Kolos (1904): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. A legújabb miniszteri tantervhez alkalmazott hatodik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest.

VASZARY Kolos (1912): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. Újkor (1648-1789.) és legújabb kor (1789-től napjainkig). (Átdolgozta és kiegészítette: Németh Ambrus). Hetedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest.

A doktori értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk

Könyv

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013): *A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000-2010)*. Különös tekintettel a történelemtankönyvek vizsgálatára. A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 11. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs. 81.

Könyvfejezet

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014): Az egyetemes történelem tantervi interpretációja. Az egyetemes történelem a dualizmus kori magyar középiskolai tantervekben. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár*. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 12. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs. 215-230.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014): Magyar tankönyvek a nemzetközi tankönyvkutató közösség szolgálatában. Fókuszban a Georg-Eckert-Institut magyar tankönyvei. In: Demény Piroska – Fóris-Ferenczi Rita (szerk.): *Minőség és versenyképes tudás*. Neveléstudomány Konferencia – 2013. Babeş-Bolyai Tudományegyetem Pedagógia és Alkalmazott Didaktika Intézet, Kolozsvár. 313-318.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013): A középiskola intézménytípusa a dualizmus korában. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.) (2013): *Nyitottság és elkötelezettség*. Tanulmánykötet Bárdossy Ildikó 60. születésnapjára. PTE BTK Neveléstudományi Intézet – PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 43-52.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013): A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában. In: Benedek Dániel – Vadász Viola (szerk.): *Perspektívák a neveléstudományban*. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból 2012. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 108-120.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013): A tankönyvi illusztráció-kutatás historiográfiája. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben 2011-2012*. I. kötet. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 147-155.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2012): A magyar pedagógiai lexikonok „tankönyvképe”. A tankönyvi szócikkek tematikus vizsgálata. In: Kozma Tamás – Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2011*. Közoktatás, pedagógusképzés, neveléstudomány. A múlt értékei és a jövő kihívásai. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 143-153.
http://www.eltereader.hu/media/2013/06/Uj_kutatasok_2011_opt.pdf
[2014.08.25.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2012): A „tankönyv” definíciós bázisa a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák tükrében. In: Benedek Dániel – Vadász Viola (szerk.): *Perspektívák a neveléstudományban*. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból 2011. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola és a Virágmandula Kft., Pécs. 313-322.

Szak- és folyóiratcikk

DÁRDAI Ágnes – DÉVÉNYI Anna – MÁRHOFFER Nikolett – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2015): Tankönyvkutatás, tankönyvfejlesztés külföldön II. A nemzetközi tankönyvelméleti kutatások elméleti és módszertani kérdései. In: *Történelemtanítás*. (L.) Új folyam VI., 1-2. szám.
http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2015/07/06_01_02_DDMMK.pdf [2015.08.25.]

DÁRDAI Ágnes – DÉVÉNYI Anna – MÁRHOFFER Nikolett – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014): Tankönyvkutatás, tankönyvfejlesztés külföldön. A nemzetközi tankönyvelméleti kutatások intézményei, műhelyei. In: *Történelemtanítás*. (XLIX.) Új folyam V., 2-4. szám.
http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2014/12/05_02_02_DDMMAn.pdf [2015.06.25.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014): Az „Európa-kép“-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében. In: *Történelemtanítás*. (XLIX.) Új folyam V., 2-4. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2014/12/05_02_12_Molnar.pdf [2015.06.25.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014): Széljegyzetek egy tankönyvi „Európa-kép“-kutatás margójára. In: *Eklekta Journal*. (Az Eklekta Egyesült elektronikus folyóirata)

<http://eklektajournal.wordpress.com/2014/09/29/szeljegyzetek-egy-tankonyvi-europa-kep-kutatas-margojara/> [2014.09.29.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013): A tankönyvkutatás 21. századi magyar szakirodalmáról. In: *Történelemtanítás*. (XLVIII.) Új folyam IV., 3-4. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/12/04_03_18_Molnar-Kovacs.pdf [2014.03.28.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013): A tankönyvszerzői életutak párhuzamai. Tankönyvszerzők a dualizmus kori Magyarországon a középiskolai egyetemes történelemtankönyvek tükrében. In: *Történelemtanítás*. (XLVIII.) Új folyam IV., 1. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/04/04_01_03_Molnar_Kovacs.pdf [2013.04.21.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2012): Magyar tankönyvek a Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézetben. In: *Történelemtanítás*. (XLVII.) Új folyam III., 2-4. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/01/03_02_18_Molnar_Kovacs.pdf [2013.01.16.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2011): „A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században” című kötetben szereplő tanulmányok annotált bibliográfiája. In: *Történelemtanítás*. (XLVI.) Új folyam II., 2. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/06/02_02_12_Molnar-Kovacs.pdf [2011.06.07.]

A doktori értekezés témaköréhez kapcsolódó konferencia-előadások

Molnár-Kovács Zsófia: *A dualizmus kori dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata* c. előadás

2015.05.07. Horizontok és Dialógusok c. tudományos konferencia, Pécs

Molnár-Kovács Zsófia: *Európa-kép – tankönyvkutatás – (kon)textus. A dualizmus kori történelemtankönyvek elemző vizsgálatának lehetőségei* c. előadás

2014.05.21. Iskola a társadalmi térben és időben V. c. tudományos konferencia, Pécs

Molnár-Kovács Zsófia: *Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében* c. előadás

2014.03.22. Tudás – tanulás – szabadság c. nemzetközi neveléstudományi konferencia, Kolozsvár, Románia

Molnár-Kovács Zsófia: *A képi elemek reprezentációja a dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben* c. előadás

2013.11.07. XIII. Országos Neveléstudományi Konferencia, Eger

Molnár-Kovács Zsófia: *Magyar tankönyvek a nemzetközi tankönyvkutató közösség szolgálatában. Fókuszban a Georg-Eckert-Institut magyar tankönyvei* c. előadás

2013.04.20. Minőség és versenyképes tudás c. nemzetközi neveléstudományi konferencia, Kolozsvár, Románia

Molnár-Kovács Zsófia: *Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung magyar tankönyvgyűjteménye* c. előadás

2013.04.17. Iskola a társadalmi térben és időben IV. c. tudományos konferencia, Pécs

Molnár-Kovács Zsófia: *A tankönyvszerzői életutak párhuzamai – Tankönyvszerzők a dualizmus kori Magyarországon a középiskolai egyetemes történelemtankönyvek tükrében* c. előadás

2012.11.09. XII. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest

Molnár-Kovács Zsófia: *A magyar pedagógiai lexikonok „tankönyv-képe”* c. előadás

2011.11.04. XI. Országos Neveléstudományi Konferencia, Budapest

Molnár-Kovács Zsófia: *A tankönyvi illusztráció-kutatás historiográfiája* c. előadás

2011.05.17. Iskola a társadalmi térben és időben II. c. konferencia, Pécs